

DİNSEL ÇOĞULCULUK VE ORTAÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDA DİĞER DİNLERİN ÖĞRETİMİ

Zübeyir BULUT*

Öz

Okullarda dinin nasıl öğretileceği hususu, hem ulusal hem de uluslararası platformlarda en önemli gündem maddelerindedir. UNESCO ve EC gibi kurumlar, çoğulcu bir yaklaşımı getirecek demokratik değerlerle uyumlu bir din eğitimi desteklemek için gayret sarf etmektedirler. Bu süreçte desteklenen yaklaşım, “dinsel çoğunluğun, azınlıkları ‘ötekiler’ olarak görmedikleri bir perspektiften konuya bakışları”dır. Bu yeni yaklaşım, Türkiye’deki din eğitimi müfredatında da kendisine yer bulmuştur. Buradan hareketle bu makale, Türkiye’deki din eğitimi açısından çoğulcu yaklaşımı ele almakta ve uluslararası yaklaşımların bu eğitimin programlarında yer bulup bulmadığını tartışmaktadır. Sonuç itibariyle konu bütünsel olarak değerlendirildiğinde, diğer dinlerin öğretiminde çoğulcu bir yaklaşımı benimseyen bir müfredatın kendinden olmayanları yargılamak yerine onları anlamayı vurguladığı görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Çoğulculuk, dinsel çoğulculuk, diğer dinler, din eğitimi, din eğitimi müfredatı.

RELIGIOUS PLURALISM AND TEACHING OTHER RELIGIONS IN SECONDARY CURRICULUM IN THE COURSE OF RELIGIOUS CULTURE AND ETHICS

Abstract

In recent years the issue of how to teach religion in schools is becoming an important agenda in national and international ground. The institutions like UNESCO, EC make efforts to support a religious education in line with democratic values which brings forth pluralistic approach. In these courses the following attitude is supported; the religious majority should see minority

*Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
zubeyirbulut@hotmail.com

groups from a perspective that will not conceive them 'as others'. This new approach found its echo in the curriculum of religious education in Turkey. This paper deals with this pluralistic approach in religious education in Turkey, and discuss whether the international concerns found their echo in these programs. When evaluated totally is can be seen that the curriculum now have a pluralistic character in teaching other religions that put emphasis on understanding others rather than judging them.

Key Words: Pluralism, religious pluralism, other religions, religious education, religious curricula.

Giriş

Bu makalede Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında dinsel çoğulculuk bağlamında diğer dinlerin öğretimine nasıl yer verildiği konusu ülkemizde ve dünyadaki gelişmelere bağlı olarak incelenecektir. Çalışma Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Ortaöğretim Öğretim Programı ile sınırlıdır. Ancak önceki programlarla mevcut program karşılaştırılarak temel değişiklikler ele alınıp değerlendirilecektir.

Son yıllarda okullarda din eğitiminin nasıl olması gerektiğine yönelik araştırmalar ve tartışmalar akademik çevrelerin ve uluslararası kuruluşların ilgisini daha fazla çekmeye başlamıştır. Din eğitiminin niteliğine yönelik araştırmalar, din eğitiminin amacının ve yaklaşımının ne olması gerektiğine yönelik düşünceler, 11 Eylül olaylarından sonra daha da önem kazanmıştır. UNESCO, Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, Medeniyetler İttifakı Girişimi gibi uluslararası kurum ve kuruluşlar okullarda din öğretimi konusunda insan hakları ve demokratik değerlerle uyumlu, çoğulcu bir din öğretimi için çaba harcamaktadır. UNESCO, kültürlerarası eğitimin bir boyutu olarak din eğitimi konusunu çalışmalarına dâhil etmiş ve dinler ve inançlar arasında bir anlayış geliştirmeyi hedefleyen Dinler Arası

Diyalog Programı geliştirmiştir. Avrupa Konseyi, eğitimle ilgili projelerde din eğitime yer verilmesi gerekliliğini belirterek Avrupa vatandaşlığı ve vatandaşlık eğitimi ile okullardaki din eğitimi ilişkisi ve vatandaşlık eğitiminin din eğitime katkısını gündeme getirmiştir. 2009 yılında Oslo’da Avrupa Konseyi’ne bağlı ülkelerdeki okullarda din eğitimi konularıyla ilgili bir merkez kurulmuştur.¹ Avrupa Konseyi tarafından yayınlanan *Dinî Farklılık ve Kültürlerarası Eğitim: Okullar İçin Referans Kitabı*² ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı tarafından yayınlanan *Toledo Devlet Okullarında Dinler ve İnançlar Hakkında Öğrenme İlkeler Kılavuzu*³ çalışmalarında dinin kültürün önemli bir unsuru olduğunun altı çizilmekte maneviyat, din, ahlak ve sivil değerler öğretilirken kapsayıcı bir yaklaşım önerilmektedir.⁴ Medeniyetler İttifakı Girişimi eğitim sistemlerinin dünyadaki farklı dini inanç ve kültürleri karşılıklı saygı ve anlayışa dayalı olarak öğretecek yapıda olması gerektiğini vurgulamaktadır.⁵

Dünya genelinde okullarda din derslerine ilgi artmakta, okul programı içerisinde din dersinin varlığı daha fazla kabul görmekte ve din dersine okullarında yer veren ülke sayısı çoğalmaktadır. UNESCO’nun 2002’de yaptığı araştırmaya katılan 142 ülkenin 73’ünde zorunlu veya seçmeli olarak okul programı içerisinde din dersi bulunmaktadır.⁶ Ancak okul programı içerisinde din derslerinin geleneksel bir din anlayışını kapsayan ve onu benimsetmeyi açık ve örtük bir şekilde hedefleyen yaklaşımdan ziyade çoğulcu bir niteliğe

¹ <http://www.theewc.org/content/about.ewc/history.of.the.centre/>, erişim tarihi: 30.05.2014

² John Keast (ed.), *Religious Diversity and Intercultural Education: A Reference Book For Schools*, (Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2008).

³ OSCE-ODIHR, *Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools*, (Poland: 2007).

⁴ Keast, s.11-15; OSCE-ODIHR, s. 11-15.

⁵ OSCE-ODIHR, s. 24-25.

⁶ Recep Kaymakcan, “Türkiye’de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık: Yeni Ortaöğretim DKAB Programı Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri* 7, (1), (2007): 180.

sahip olması kabul görmektedir. Derste içerik olarak bir ülkedeki çoğunluk dışında diğer dinlere onları “ötekileştirmeden” yer verilmesi ve bir din içerisindeki farklı yorumların zenginlik kabul edilerek eğitimsel bir perspektifi önceleyecek şekilde öğretilmesi savunulmaktadır.⁷

Geleneksel çoğulculuğun okullarda din eğitimine yansımaları çoğunluk dışındaki dinlerin de öğretim programı içerisinde yer almasıyla temin edilmeye çalışılmaktadır. Modern çoğulculuk ise din eğitiminde bir din içerisindeki farklılıkları da dikkate alarak öğretmeyi öngörmektedir. Bu farklılıklar bir din içerisinde yeni gelişen teolojik ve sosyolojik yorumları da içerebilmektedir.⁸

“Devlet okullarında din öğretimi, öğrencilerin bütününe cevap verecek nitelikte olmalıdır. Tarafsızlık ancak böyle sağlanabilir. Yani din dersinde, dinin özü üzerinde ayrılık bulunmayan ilkeleri okutulmalı, (...) mezhepler tanıtılıp, inceleme konusu yapılarak birbirine yaklaştırılmamalıdır. Onların aynı, tek bir dinin, inançla yaşanışından doğan anlayış farklılıkları olduğu vurgulanmalıdır. Böylece dinin bütünlüğü de korunmuş olur. Çoğulcu modele göre, din dersi toplumun bir aynası olmalıdır. Yani bu ders, her mezhebi olduğu gibi her türlü dini, dünya görüşünü ve ahlak anlayışını da öğretim konusu yapmalıdır. Toplumsal gerçeğe uygun olan budur.”⁹

Geleneksel okul kültürlerinde çoğunlukla farklılıklar görmezden gelinmiş veya en azından kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Çünkü

⁷ Kaymakcan, “Türkiye’de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık”, s. 180. Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, 1988), s. 74-79. “(Önemli olan) (...) dinlerin ve kültürlerin bir arada yaşamasını, yaşantımızı zenginleştirecek, ufukumuzu genişletecek bir imkân olarak fark etmiş olmamızdır. Dinlerin birbirine karşı değil, aksine -bütün farklılıklara rağmen- bir Allah’a inanmaktan kaynaklanacak bir dostluğa ve samimiyete aracı olacak şekilde yan yana yaşamalarına, çocuklarımızın ve bizim, yerli yabancı hepimizin ihtiyacı vardır.” Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 75-76.

⁸ Kaymakcan, “Türkiye’de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık”, s. 189; Recep Kaymakcan, *Öğretmenlerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri Yeni Eğilimler: Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık*, (İstanbul: DEM Yayınları, 2009), s. 44.

⁹ Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, s. 75.

farklılıklar bir zenginlik olmaktan öte öğretimin ve öğrenmenin önünde bir engel olarak görülmüştür. Gelişen yeni eğitim teorilerinde çocuk merkezli bir yaklaşım ön plana çıkmakta ve *çoğulluk* herhangi bir eğitimsel etkinliğin pek çok yönden başlangıç noktası olarak görülmektedir. Çoğulcu bir toplumda herkese yönelik eğitim veren devlet okullarındaki din eğitiminin de çoğulluğu kabul edip ona değer vermesi gerekir.¹⁰

Uluslararası politikadaki değişimin yanı sıra eğitim bilimi alanındaki yeni anlayışlar, din eğitiminin nasıl olması gerektiğine yönelik tartışmalarda ve politikalarda etkin olmaktadır. Uluslararası alandaki değişikliklerin yanında ülkemizin iç dinamikleri de din eğitiminin amacı ve niteliği üzerinde yeniden düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Özellikle de Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik süreci ülkemizi daha açık bir toplum haline getirmiştir.

Türkiye'de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri Anayasanın 24. Maddesine göre İlköğretim ve Ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu derslerdendir. Ayrıca 2012 yılında kabul edilen 2012/6287 sayılı kanunla isteğe bağlı olarak Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in Hayatı dersleri konulmuştur. Daha sonra MEB ders çizelgesinde Temel Dini Bilgiler dersine yer verilmiştir.¹¹

Din eğitimindeki bu değişim ve gelişmelerin bazı yansımalarını ülkemizde de görmek mümkündür. Çoğulcu din dersi yönünde ilk adım 2000 yılında değiştirilen İlköğretim programında atılmıştır. 2000 yılında değişen İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı dinî anlayış ve pedagoji alanındaki yeni gelişmeleri dikkate alarak hazırlanmış ve "Ankara Modeli" tanıtılmıştır. Bu modelde, geleneksel

¹⁰ Kaymakcan, "Türkiye'de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık", s. 188.

¹¹

http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2014_01/31104209_gl.ihl_2014.6_kurulka_rari_ve_hd.pdf, erişim tarihi: 30.05.2014

din ve İslam anlayışları eleştirel olarak değerlendirmeye tabi tutulmakta ve İslam öğretiminde ilmiyal merkezli yaklaşım yerine Kur'an merkezli bir İslam anlayışı esas alınmaktadır. Bu program eğitim alanındaki çağdaş gelişmeler ve din anlayışındaki yeni teolojik yorumları içermektedir.¹²

Ülkemizde okullarda din eğitim ve öğretiminde yaşanan bu değişim isteğine verilen cevabın somut bir ifadesi de yenilenen Ortaöğretim, İlköğretim DKAB ve İmam-Hatip Lisesi meslek dersleri öğretim programlarıdır. 2005 yılında Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı, 2006 yılında İlköğretim DKAB dersi öğretim programı ve 2008 yılında da İHL meslek dersleri öğretim programı yenilenmiştir.¹³ 2010 yılında Ortaöğretim ve İlköğretim programı yeniden gözden geçirilerek bazı değişiklikler yapılmıştır.¹⁴

Yeni programlarda diğer dinlerin sunumunda çoğulculuk yönünde, bilimsel ve ötekini yargılamadan anlamaya çalışan bir değişim gözlenmektedir.¹⁵ İslam içerisindeki çoğulculuğa kısmen yer verildiği ve ilk defa bu derste içselleştirilmesi öngörülen değerlerin zikredildiği ve öğretime konu edildiği görülmektedir.¹⁶

¹² İlköğretim DKAB Öğretim Programları ve Bir Uygulama Örneği (Ankara Modeli), (İstanbul: MEB, 2001).

¹³ Ortaöğretim DKAB dersi öğretim programı, MEB TTK'nun 31. 03. 2005 tarih ve 16 sayılı kararıyla kabul edilmiş ve 2005-2006 öğretim yılında, İlköğretim DKAB dersi öğretim programı MEB TTK'nun 28. 12. 2006 tarih ve 410 sayılı kararıyla kabul edilmiş 2007-2008 öğretim yılında, İHL meslek dersleri öğretim programı TTK'nın 22. 08. 2008 tarih ve 152 sayılı kararıyla kabul edilmiş 2008-2009 öğretim yılında uygulanmaya başlanmıştır.

¹⁴ İlköğretim programı MEB TTK'nun 30. 12. 2010 tarih ve 328 sayılı kararıyla kabul edilmiş ve 2011-2012 öğretim yılından itibaren uygulamaya konulmuştur. Ortaöğretim programı da MEB TTK'nun 30. 12. 2010 tarih ve 329 sayılı kararıyla kabul edilmiş ve 2011-2012 öğretim yılından itibaren uygulamaya konulmuştur.

¹⁵ Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, (Ankara: MEB Yayınları, 2010): s. 8, 11, 13.

¹⁶ Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, s. 13-14.

Bu çerçevede, bu çalışmada yeni ilköğretim DKAB dersi öğretim programı da dikkate alarak Ortaöğretim DKAB dersi programında dinsel çoğulculuk bağlamında İslam dışı dinlerin öğretimi değerlendirilecektir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi içerisinde diğer dinlerin öğretimi konusunda yapılan bilimsel çalışmaların son derece sınırlı olduğunu belirtmek gerekir.¹⁷ Ancak küreselleşmeyle birlikte, iletişim imkânlarının gittikçe arttığı günümüzde farklı kültür ve dine sahip olan insanlar hakkında bilgi sahibi olmak veya onlarla ilişkiler kurmak daha çok ihtiyaç haline gelmiştir.

İyi din eğitimi görmüş bir kişinin nitelikleri arasında, yalnız kendisinin inandığı din hakkında değil, diğer dinler hakkında da bilgi sahibi olması, bilimsel değerlendirmelerde bulunabilmesi gelmektedir. Bu açılarından bakıldığında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin öğrencilerin dinî konulara daha geniş perspektiften bakabilen, hoşgörülü, diğerlerini anlayabilen bir ufuk kazanmasına önemli katkılar sağlayacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca diğer dinler hakkında fikir ve bilgi sahibi olmak, kişinin kendi dinine ve dindarlığına nasıl katkı sağlayacağı sorusu teolojik ve pedagojik yönüyle üzerinde durulması gereken bir konudur.¹⁸

¹⁷ Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde diğer dinlerin ve özellikle de Hıristiyanlık öğretimi için bkz. Recep Kaymakcan, "Christianity in Turkish Religious Education", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 10-3, (1999): s. 279-293 ve Recep Kaymakcan, "The Perception of Christianity in Turkish Religious Education", *Koexistenz und Konfrontation*, (ed.) M. Tamcle, (Hamburg: Lit Verlag), s. 75-90; Tosun, Cemal, "Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Öğretim Programlarında Diğer Dinler", *Türkiye'de Dinler Tarihi: Dünü, Bugünü, Geleceği Sempozyumu*, Ankara, Aralık 4-6 2009 içinde (Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 2010): s. 655-672. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenlerinin diğer dinlere ve din mensuplarına ilişkin görüşleri hakkında yapılan önemli bir çalışma için bkz. Yemenici, Ahmet, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Diğer Dinlere ve Din Mensuplarına İlişkin Yaklaşımları" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).

¹⁸ Yemenici, s. 57. Ayrıca bu çalışmada, öğretmenlerin diğer dinlere ve mensuplarına yaklaşımlarını anlamaya yönelik olarak; "diğer dinler hakkında fikir ve bilgi sahibi olmak, kişinin kendi dinine ve dindarlığına nasıl katkı sağlar" sorusu sorulmuştur. Veriler için bkz. Yemenici, s. 184-460.

Ancak burada açıkça belirtmemiz gerekir ki, diğer dinlerin nasıl öğretim konusu yapılacağı hususu dersin mevcudiyeti kadar önemlidir. Bu bağlamda din ve diğer dinlerin öğretiminde pek çok yaklaşım söz konusudur.¹⁹

İlköğretim programında diğer dinlerin öğretimi “Din ve Kültür” öğrenme alanı 8. sınıf “Dinler ve Evrensel Öğütleri” ünitesinde öğrencilerin dinin evrensel bir olgu olduğunun farkına varması, yaşayan dinleri temel özellikleri ile tanınması, İslam’ın diğer dinler arasındaki yerini açıklaması, dinlerin ve İslam’ın evrensel öğütlerinin insanlık için öneminin farkına varması, farklı din ve inançlara hoşgörülü olmaları çerçevesinde yer almaktadır.²⁰

Yeni programlar pedagojik esneklik, eğitim sürecine ilişkin detaylı açıklama, öğrenen merkezlik, sürece önem verme gibi pek çok açıdan eski programlara göre ileriye dönük önemli bir adımdır. Yeni programlarda temel alınan yapılandırmacı öğrenme yaklaşımı da çoğulcu bir din eğitimi yaklaşımlarına pedagojik olarak daha fazla imkân sağlamaktadır.

Öğrenciler ailesinde ve toplumumuzda var olan diğer dinî kaynaklardan beslenmekte ve Ortaöğretim seviyesine geldiklerinde İslam ve diğer dinlerle ilgili ön kabullere sahip olmaktadır. Onlar farklı dinî yorumları besleyen kültürel çevrelerden gelmekte ve bu kültürleri okula taşıyarak okulun bunlara saygılı olmasını istemektedirler.

¹⁹ Bkz. Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, (1. bs., Ankara: Pegem Yayınları, 2001): s. 8-13; 134-139; John M. Hull, “Çoğulcu Demokratik Toplumlarda Din Öğretimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, *Din öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar, İstanbul, Mart 28-30 2001 içinde* (2. bs., MEB Yayınları: Ankara 2004): s. 43-51; Kaymakcan, “Türkiye’de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırmacılık”, s. 195-197; Recep Kaymakcan, “İmam Hatip Liselerinde Dinler Tarihi Öğretimi”, *İmam-Hatip Liselerinde Eğitim Öğretim, İstanbul, Aralık 6-7 2003 içinde* (İstanbul: Dem Yayınları, 2005): s. 335-336.

²⁰ *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, (İstanbul: MEB Yayınları, 2010): s. 66.

Günümüz dünyasında bir ülkede din dersinin niteliğini belirlemede çoğunluğun dini dışında diğer dinlere din derslerinde yer verilip verilmemesi temel belirleyicilerden biri kabul edilmektedir. Din eğitiminde çoğulculuk, devlet okullarında din derslerinde birden fazla dinin öğretilmesini öngörmektedir. Bu açıdan bakıldığında 1982’de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin İlk ve Ortaöğretim kurumlarında zorunlu olarak okutulmaya başlamasından itibaren hazırlanan DKAB öğretim programlarında diğer dinlere yer verilmiştir. Derslerin ismi ve amacı da İslam dışı dinlerin program içerisinde öğretim konusu yapılmalarını gerekli kılmaktadır. Farklı dinlere bu dersler içerisinde yer verilmesi, dersin adına da anayasal amacına da uygundur.

Din eğitiminde diğer dinlerin öğretimi, yukarıda genel anlamda verilen açıklamalarda da görüleceği üzere her ülkede ve inanç çevresinde akademik düzeyde hem teolojik ve hem de pedagojik olarak tartışılmaktadır.²¹ Ancak ülkemizde din eğitiminde diğer dinlerin öğretimi konusunda pedagojik eksenli akademik iyileşme ve gelişmeye paralel düzeyde ve disiplinler arası bir zenginlik katacak teolojik/kelamî katkıların yeterince olmadığı bir problem olarak karşımızda durmaktadır.

1. Ortaöğretim DKAB Dersi Öğretim Programında Diğer Dinlerin Öğretimi

Programın kuramsal temellerini İnsana Saygı, Düşünceye Saygı, Hürriyete Saygı, Ahlakî Olana Saygı ve Kültürel Mirasa Saygı kavramları oluşturmaktadır. Burada saygı kelimesi düşünmek, tanımak, anlamak, sorgulamak ve değerlendirmek anlamında kullanılmaktadır. Saygı duymak düşünmeyi, tanımayı, sorgulamayı ve

²¹ Bkz. Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, s. 8-13; 134-139; Hull, s. 43-45.

bir değerlendirmeye gitmeyi gerektirmektedir.²² Bu kavramları bir bütün halinde düşündüğümüzde diğer dinlerin öğretimine saygı çerçevesinde yer verilmesi gerektiğini çıkarabiliriz.

Programda din öğretiminin gerekliliği konusu altı temelde ele alınmakta ve açıklanmaktadır. Bu altı temel; Antropolojik-İnsani Temel, Toplumsal Temel, Kültürel Temel, Evrensel Temel, Felsefi Temel, Hukuki Temel'dir.²³ Diğer dinlerin öğretimi de bu altı temel bağlamında daha çok Toplumsal Temel ve Evrensel Temel'de değerlendirilmektedir.

Diğer dinlerin öğretimi "Toplumsal Temel" açısından "davranışlarımızla sorumlu veya davranışlarını tanımak durumunda olduğumuz toplumsal çevreye, İslam ahlakı yolu ile yaklaşabilmektir. Hangi görevde veya sosyal faaliyette bulunursak bulunalım, arkadaşlık ve komşuluk ilişkilerinde bile davranışlarımıza yön veren inanışlarımızı karşılıklı tanımak ve hesaba katmak durumundayız. Bu bakımdan sadece kendi inandığımız dini değil, çevremizdeki dinleri, dinî anlayış ve yaşayış şekillerini de tanımak ve göz önünde bulundurmak durumundayız."²⁴ şeklinde temellendirilmektedir.

Diğer dinlerin öğretiminin gerekliliği konusunda "Evrensel Temel" başlığı altında "Dünyadaki bu hızlı değişiklikler ülkemizde yaşanan dinler hakkında da temel bilgilerin öğrenilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu, diğer toplumları anlayabilmek, onlarla anlaşabilmek, iyi ilişkiler kurabilmek, bu ilişkileri geliştirebilmek için, onların inançlarını, davranışlarını, kültürlerindeki farklılığın sebeplerini ve davranışlarına yön veren değerlerini yakından tanımayı gerektirir. Çünkü diğer

²² Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, s. 4-7; Mualla Selçuk, "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, (İstanbul: MEB Yayınları, 2000): s. 15.

²³ Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, s. 7-9.

²⁴ a.g.p., s. 8.

toplumların dinî ve ahlakî yaşayışları hakkında bilgi sahibi olmak, onlarla kolay ilişki kurmayı sağlar.”²⁵ denilmektedir.

Programın vizyonunda diğer dinlerin öğretimiyle ilgili olarak “- İnsanlık tarihi boyunca birey ve toplum üzerinde etkili olan, dini doğru anlayan ve yorumlayan; İslâm dininin kültür, dil, sanat, örf ve âdetler üzerindeki etkisini dikkate alarak İslâm dinini ve bundan kaynaklanan ahlâk anlayışı ile örf ve âdetleri tanıyan; kendi dininden ve başka dinlerden olanlara karşı anlayışlı davranışlarda bulunan, diğer dinleri tanıyan; Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını yetiştirmektir.”²⁶ denilmektedir.

Programın temel yaklaşımı eğitimsel yaklaşım olarak yapılandırmacı yaklaşım, çoklu zekâ, öğrenci merkezli öğrenme gibi yaklaşımların dikkate alındığı ifade edilmektedir.²⁷ Programın din öğretimi ve diğer dinlerin öğretimiyle ilgili olarak *din bilimsel* yaklaşımın kabul edildiği ve bu bağlamda “Gerek İslam gerekse diğer dinler hakkında bilimsel ve araştırmaya dayalı bilgi ön planda tutulmuş, batıl ve hurafeye dayalı yanlış bilgilerden uzak durulmuştur. ... Diğer dinlere de yer verilerek dinlerarası açılımlı bir ders niteliği kazandırılmıştır.”²⁸ denilmektedir.

Bu çerçevede programın hazırlanmasında “Öğrencilerin inanç ve kültür dünyalarına genişlik kazandırmak ve başka dinlerden olanlara karşı daha hoşgörülü ve anlayışlı davranışlarda bulunmalarını sağlamak amacıyla diğer dinler hakkında genel bilgilerin verilmesi, ... hedef alınmıştır.”²⁹ denilmektedir.

²⁵ a.g.p., s. 8.

²⁶ a.g.p., s. 9.

²⁷ a.g.p., s. 10.

²⁸ a.g.p., s. 10-11.

²⁹ a.g.p., s. 11.

Programda sayılan otuz sekiz genel amaçtan, diğer dinlerin öğretimiyle ilgili olarak iki amaç sayılmıştır. Bunlar:

- *İnancını akılla bütünleştirir. Kendi dinini, örf ve âdetlerini olduğu kadar diğer insanların dinlerini, örf ve âdetlerini de saygı ve hoşgörü çerçevesinde değerlendirir.*

- *Diğer dinleri temel özellikleriyle tanır.*³⁰ Şeklinde yer almaktadır.

1.1. Programda Diğer Dinlere Yer Verilen Öğrenme Alanı ve Ünite Açılımları

Ortaöğretim DKAB programında diğer dinlere yer verilen öğrenme alanlarını ve bunlara hangi bağlamda yer verildiğini açıklamaya çalışalım.

1. “İnanç” öğrenme alanının 9. sınıf ilk ünitesi “İnsan ve Din”dir. Bu ünite de öğrencilerin insanın evrendeki konumunu, insan-din ilişkisini, dinin insan hayatındaki önemini ve inanç çeşitlerini öğrenecekleri ifade edilmektedir. Dinin tarihsel gelişimine yer verilmeden doğrudan inanma biçimleri konusuna yer verilmiştir. Monoteizm, Politeizm ve Ateizm inanma biçimleri olarak yer almaktadır. Bu konu giriş mahiyetinde Kelam, Dinler Tarihi ve Din Felsefesi disiplinlerinin temel kavramlarıyla ele alınmaktadır.³¹ Ancak bu konuyu diğer din ve inançlara yer vermek olarak da anlamak mümkündür.

İlgili ünitenin diğer dinlerin öğretimiyle ilgili kazanımları şu şekildedir:

- *İnanmanın çeşitli biçimlerini tanır.*

- *Vahye dayanmayan inanç türlerinin sosyal hayattaki tezahürlerini fark eder.*³²

³⁰ a.g.p., s. 12-13.

³¹ a.g.p., s. 15, 61.

³² a.g.p., s. 32.

Öğrencilerin belirtilen inanç biçimlerini tanınması açısından, kazanımların önemli olduğu söylenebilir. Temele alınan eğitimsel ve din bilimsel yaklaşıma uygundur. Araştırma, değişkenlik, benzerlik becerilerini geliştirebilir. İfadeler yeterince açıktır. Verilecek değer olarak bilimsellik ve sorumluluk belirtilmiştir. Açıklamalar kısmında “Satanizm”ın toplumdaki olumsuz etkilerine dikkat çekilmesi istenmektedir.

2. Diğer dinler bağlamında yer verilen son öğrenme alanı “Din, Kültür ve Medeniyet” 12. sınıf “Yaşayan Dinler ve Benzer Özellikleri” ünitesidir. Öğrenme alanı açıklamasında “Öğrenciler “Din, Kültür ve Medeniyet” öğrenme alanıyla genel olarak ... Günümüzdeki önemli dinleri tanır ve buldukları ülkeleri haritadan gösterir. Semavi dinlerin tarihî gelişim süreçlerini sıralar. Hinduizm, Budizm, Caynizim, Sihizim, Taoizm, Konfüçyanizm ve Şintoizm’in genel özelliklerini açıklar. İlahî dinlerin inanç ve ahlak konusundaki ortak yanlarını ve evrensel ahlak ilkelerini fark eder. Farklı inanç sahiplerine saygı duyar. Dinlerin çevrenin korunmasına gösterdiği önemi fark eder ve örneklendirir. Küreselleşen dünyada dinler arası ilişkilerin önemini fark eder.”³³ denilmektedir. Bu üniteyle öğrencilere yaşayan dinlerin önemli özelliklerini, dinlerin benzer özelliklerini, dinlerdeki önemli gün ve geceleri, dinlerde çevre bilinci ve küreselleşen dünyada dinler arası ilişkileri öğretme amaçlanmaktadır.³⁴ Bu ünite de Tarih, Dinler Tarihi ve Medeniyet Tarihi disiplinlerinin temel kavramları kullanılmıştır.

İlgili ünitenin diğer dinlerin öğretimiyle ilgili kazanımları şu şekildedir:

- *Günümüzdeki başlıca dinleri tanır.*

³³ a.g.p., s. 19.

³⁴ a.g.p. s. 19.

- *Vahye dayalı dinlerin tarihî gelişim sürecindeki genel özelliklerini ve kökensel ilişkilerini fark ederek örneklerle açıklar.*

- *Hinduizm, Budizm, Caynizm ve Sihizmin genel özelliklerini tanır.*

- *Taoizm, Konfüçyanizm ve Şintoizmin genel özelliklerini açıklar*

- *Geleneksel dinlerin genel özelliklerini açıklar.*

- *Dinlerin inanç, ibadet ve ahlâk özellikleri bulunduğunu fark eder.*

- *Dinlerdeki tanrı, ahiret, peygamberlik ve kutsal kitap inançlarını karşılaştırır.*

- *Dinlerdeki çeşitli ibadetleri benzer ve farklı yönleriyle karşılaştırır.*

- *Dinlerdeki dua tezahürlerini örneklerle açıklar.*

- *Dinlerde ibadetlerin yapıldığı farklı mekânlara örnekler verir.*

- *Çeşitli dinlerde önemli gün ve geceler bulunduğunu fark ederek örnekler verir.*

- *Dinlerin ortak evrensel ahlak ilkelerinin neler olduğunu belirler.*

- *Toplumsal barış ve huzurun sağlanmasında inanca saygının önemini kavrar.*

- *Dinlerin çevrenin korunmasına gösterdiği önemi fark eder ve örneklendirir.*

- *Küreselleşen dünyada dinler arası ilişkilerin önemini fark eder.*

- *İstismarcı misyonerlik faaliyetlerini tanır.³⁵*

Kazanımların ifadeleri temele alınan eğitimsel ve din bilimsel yaklaşıma uygundur. Eleştirel düşünme, farklılıklara saygı, katılım, işbirliği ve takım çalışması becerilerini geliştirebilir. İfadeler yeterince açıktır. 12. sınıf düzeyine uygundur. Açıklamalar bölümünde istismarcı

³⁵ a.g.p., s. 72.

misyonerliğin zararlı faaliyetlerine ve olumsuz etkilerine vurgu yapılması istenmektedir. Öncelikle verilecek değerler olarak hoşgörü ve saygı sayılmaktadır. Örnek etkinlik olarak dinlerin kaynağına göre şema halinde gösterilmesi, dinlerin ortak yönlerini gösteren kavram haritası oluşturmaları ve kutsal kitaplarda barış ve hoşgörü konusunda ayetler bulmaları önerilmektedir.

2. Eski Programla Yeni Programın Karşılaştırılması

Burada 1992³⁶ yılında yayınlanan ortaöğretim programı ile 2005 yılında yayınlanan ve 2010 yılında gözden geçirilen ortaöğretim programı diğer dinlere yer verilmesi ve temel yaklaşım açısından karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

1. Eski DKAB Dersi Ortaöğretim Programında diğer dinlerin öğretiminde geleneksel savunmacı bir din eğitimi yaklaşımı hâkimdir. Bunu ders kitaplarında ilk başta dinlerin tasnifi konusunda görmek mümkündür. Öteki dinlere karşı geleneksel İslamî bakış açısından hareketle dinler ilahî olan ve ilahî olmayan dinler şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. İlahî olan dinler kategorisine Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet dâhil edilmektedir. İlahî dinler de kendi içerisinde aslı bozulan ve aslı bozulmayan ilahî dinler olmak üzere iki alt gruba ayrılmaktadır. Yahudilik ve Hıristiyanlık aslı bozulan dinler olarak zikredilirken İslamiyet aslı bozulmayan tek ilahî din olarak zikredilmektedir.³⁷ Diğer dinlerin tasnifinde tanımlayıcı ve sınıflandırıcı bir yaklaşımla İslamiyet'in diğer dinler üzerindeki üstünlüğü ifade edilmekte ve diğer dinler sonuçta saptırılmış veya gerçek olmayan din sınıfı içerisinde değerlendirilmiş olmaktadır.

³⁶ "İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı", *MEB Tebliğler Dergisi*, 2356, (Ankara: 1992).

³⁷ a.g.p.

Eski programda diğer dinlerin öğretiminde bu dinlerin yaşayan şekillerinden daha ziyade tarihsel formlarının ön plana çıktığı görülmektedir.³⁸ Bir dine inanan kimsenin inançlarının fert, aile ve kültürel hayatı üzerindeki etkisine ve yaşanış şekline yer verilmediği anlaşılmaktadır. Dinler, monolitik olarak sunulmakta ve bir din içerisindeki çoğulculuğa yer verilmemektedir. Özetle büyük ölçüde *dini öğrenme* yaklaşımının etkili olduğu söylenebilir.

Yeni programda eski programlardaki hak dinler, batıl dinler, batıl olan ve olmayan dinler, ilahî dinler, ilahî olmayan dinler şeklindeki dinleri derecelendiren ve İslamiyet'in/Müslümanların diğer dinlere bakışını içeren geleneksel İslam anlayışının terk edildiği görülmektedir. Onun yerine daha tanımlayıcı olan ve günümüzde Uluslararası Dinler Tarihi veya Karşılaştırmalı Dinler Tarihi disiplinde kabul gören bir sınıflandırmanın benimsendiği anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile genel olarak *din hakkında öğrenme* yaklaşımının öncelendiği görülmektedir. İlköğretim programında bu yaklaşıma uygun olarak dinleri derecelendirmeyen "yaşayan dinler" ifadesi kullanılmaktadır.³⁹ Eski ortaöğretim programında ilahî dinler olarak adlandırılan İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlık yeni programda vahye dayanan *İbrahimî dinler*⁴⁰ olarak adlandırılmış sadece bir yerde *semavî dinler*⁴¹ olarak bahsedilmiştir. 2010 yılında gözden geçirilen programda "*İbrahimî dinler*" ifadesi "*Vahye dayalı dinler*"⁴² şeklinde değiştirilmiştir.

2. Eski programda dinlerin sunumunda bu dini kendi kavramlarıyla anlamak yerine Hristiyanlıktaki kutsal kitap, peygamberlik vb. kavramlar İslamiyet'in din anlayışına göre öğretilmeye

³⁸ a.g.p.,

³⁹ a.g.p., s. 66, 67.

⁴⁰ *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, s. 72, 80.

⁴¹ a.g.p., s. 19; *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı*, (Ankara: 2010), s, 23;

⁴² a.g.p., s. 59-67.

çalışılmaktadır. Örneğin kutsal kitap anlayışıyla Kur'an, İncil mukayesesinde İslam'ın kriterleri olan Allah-Cebrail-Elçi iletişimi aranır. Bu kritere uyan İslam dışında hiçbir dinin kutsal kitabı yoktur. Buradan diğer dinlerin bozulduğu sonucu çıkmaktadır. Özellikle Hıristiyanlık ve Yahudiliğin sunumunda İslamiyet'in geleneksel *Milel-Nihal* kitaplarında çerçevesi çizilen Ehl-i Kitap anlayışı belirleyici olmaktadır.

Eski programda ve özellikle ders kitaplarında diğer dinlere verilen sınırlı yerde İslam ile bu dinler arasındaki polemiksel konulara ağırlık verilmektedir. Örneğin, Hıristiyanlık ve İslamiyet arasında teolojik yönden tartışılan Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi, İncil'in mahiyeti gibi konular ele alınmaktadır.

Yeni programda dinlerle ilgili kısa bilgiler verildikten sonra dinlerde ortak olan konulara özellikle de ahlakî meselelere değinilerek diğer dinleri anlamaya ve dinlerin özde birçok açıdan benzer özelliklere sahip olduğuna vurgu yapılmaktadır. Eski programlarda ve özellikle de ders kitaplarında Hıristiyanlık ve Yahudilikle İslam arasındaki benzer yönlerden öte farklı ve bu dinler arasında sorunlu olan boyutların öncelendiği düşünülecek olursa yeni programdaki bu değişim daha iyi gözlenebilecektir.

Yeni programda "İnanç" öğrenme alanı 9. sınıfta inanmanın farklı biçimleri başlığı altında Monoteizm, Politeizm ve Ateizm gibi konulara yer verilmesi yeni bir durumdur. Muhtemelen günümüz dünyasında sayıları artan ve medya organlarında yer alan farklı inanma biçimleri konusunda öğrencilere tanımlayıcı bilgilerin verilmesi amaçlanmıştır.

3. Eski programlarda diğer dinlere göre tarihsel, teolojik ve pratik nedenlerden dolayı Yahudilik ve Hıristiyanlık öğretimine daha fazla yer verilmekteydi ve bunlar diğer dinler arasında ayrıcalıklı bir konuma

sahiplerdi. Yeni programda bu iki İbrahimi (programdaki ifadesiyle *vahye dayalı*) dine bir ayrıcalık tanınmadığı görülmektedir.

4. Yeni programda “Din, Kültür ve Medeniyet” öğrenme alanı 12. sınıfta dinlerin inanç, ibadet, ahlak, ibadet yerleri, önemli gün ve geceler konularına yer verilip, “Ahlak ve Değerler” öğrenme alanında niçin diğer dinlere yer verilmediğinin veya niçin doğrudan “Din, Kültür ve Medeniyet” öğrenme alanında dinlere değinildiğinin mantığını anlamak oldukça zordur. Diğer bir ifade ile hangi mantıksal ve pedagojik gerekçe ile diğer dinlerin öğretiminin programa yerleştirildiği programda açıkça belirtilmemektedir. Adeta “Programın içeriğinden siz anlayın” denilmektedir.

Yeni programda diğer dinlerin sunumunda çoğulculuk yönünde bilimsel ve ötekini yargılamadan anlamaya çalışan bir değişimin olduğu anlaşılmaktadır. Yeni programları yapanların, diğer dinleri objektif olarak öğretmeyi öngören *din hakkında öğrenme* modelini *dini öğrenme* modeline tercih ettikleri görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Küreselleşmeden, medeniyetler arası ittifaktan, dinler arası diyalogdan, farklı din mensubu insanların artan ilişkilerinden, dünya çapında uzlaşma kültürünün oluşumu ihtiyacından ve ülkemiz için Avrupa Birliği sürecinden bahsedilirken, farklı dinden olan insanları ve onların dinlerini öğrencilere her zamankinden daha fazla tanıtmamız gerekmektedir. Dinler arası diyalog ve medeniyetler ittifakı gibi süreçler de dünyanın bu yönde gittiğini göstermektedir.

Yeni programda, diğer dinlerin sunumunda çoğulculuk yönünde, bilimsel ve ötekini yargılamadan anlamaya çalışan bir değişimin olduğu anlaşılmaktadır. Yeni programın diğer dinleri objektif olarak öğretmeyi öngören “*Din hakkında öğrenme*” modelini “*Dini öğrenme*” modeline

tercih ettiği görülmektedir. *Din hakkında öğrenme* tarzı eğitimsel değeri yönünden tartışılabilir. Onun yerine “*Dinden öğrenme*” olarak ifadelendirilebilecek, din ile ilgili kutsalların birey, aile ve sosyal hayatlarındaki yansıma ve yorumlarını da içeren bir yaklaşımın, pedagojik olarak öğrencilerin ilgisini daha çok çekeceği bir gerçektir.

Programda yedi öğrenme alanı, yirmi sekiz ünite bulunmaktadır. Ortaöğretimin dört yıl olduğu düşünülecek olursa dört yılda İslam dışı dinlere bir ünite bütünüyle, bir ünite de bir alt başlık ayrılmıştır. Bu durum diğer dinlere %5 oranında yer verildiğini göstermektedir. Bu oranın yeterli olduğunu söylemek oldukça zordur. Özellikle üyesi olmaya çalıştığımız AB ülkeleri halklarının büyük çoğunluğunun Hıristiyanlık dinine bağlı olduğu düşünülecek olursa en azından Hıristiyanlık din ve kültürüne ve ülkemizde yaşanan şekillerine programda daha geniş yer verilmesi gerektiği düşünülebilir.

Burada dikkat çekmemiz gereken bir husus da “Diğer dinleri öğrenmek kendi dinini öğrenen bireyin öğrenmesi ve inancı için ne anlam taşır?” sorusudur. Bu inter-disipliner bir yaklaşım gerektiren bir sorundur ve kelam ve din eğitimi alanlarının üzerinde birlikte düşünmelerini gerektirmektedir.

Son olarak, programın İslam dışındaki dinlerin öğretiminde objektif yaklaşımı, din içerisindeki çoğulculuğa göreceli olarak yer vermesi, İslam öğretiminde *teolojik* yaklaşım yerine *din bilimsel* yaklaşımı ön plana çıkarması, konuların açıklanmasında rasyonelliği ve eleştirel düşünceyi önemsemesi açılarından dersin adına uygun olarak *din kültürü* olma yönünde önemli bir mesafe kat ettiği söylenebilir.

Kaynakça

Aydın, Mahmut, “Dini Çoğulculuk Üzerine Bir Mülahaza”, *İslamî Araştırmalar Dergisi* 14/2, (2001): s. 291-305.

Aydın, Mehmet, “Dinler Tarihi Dersleri”, *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri Nisan 8-10 1988*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 271-287.

Bilgin, Beyza, “İslam Din Pedagojisinde İslam’dan Başka Dinlerin Anlatımı”, *AÜİFD XLIII*, (2002): s. 19-40.

_____, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*, Ankara: A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, 1988.

Boran, Abdurrahman, *Lise Birinci Sınıflarda Okutulan DKAB Dersinin Öğrencilerin İslam Dini Dışındaki Dinler Hakkında Bilgi ve Düşüncelerine Etkisi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Doğan, Recai, “1980’e Kadar Türkiye’de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924-1980)”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları*, Ankara: MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003, s. 611-646.

Gündüz, Hatice, *İlköğretim Din Dersi Kitaplarında Diğer Dinlerin Öğretimi (Zorunlu Din Öğretimi Öncesi ve Sonrası Dönemlere Ait Ders Kitapları Üzerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Gündüz, Şinasi, “Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Ötekinin İnkusivist Yorumu”, *Tezkire Dergisi* 20, (2001): 91-116.

Hull, John M. “Çoğulcu Demokratik Toplumlarda Din Öğretimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, *Din öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar Mart 28-30 2001*, Ankara: MEB Yayınları, 2004, 2. bs., s. 43-51.

“İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı”, *MEB Tebliğler Dergisi*, 2356, Ankara, 1992.

İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu, MEB, Ankara, 2007.

Kaymakcan, Recep, “Christianity in Turkish Religious Education”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, 10-3, (1999): s. 279-293.

_____, “İmam Hatip Liselerinde Dinler Tarihi Öğretimi”, *İmam-Hatip Liselerinde Eğitim Öğretim Aralık 6-7 2003*, İstanbul: DEM Yayınları, 2005, s. 335-336.

_____, “The Perception of Christianity in Turkish Religious Education”, *Koexistenz und Konfrontation*, (ed.) M. Tamcle, Hamburg: Lit Verlag, s. 75-90.

_____, “Türk Gençliğinin Din Eğitimi Algılaması”, *Marife*, 6-2, (2006): 117-132.

_____, “Türkiye’de Din Eğitiminde Çoğulculuk ve Yapılandırmacılık: Yeni Ortaöğretim DKAB Programı Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 7-1, (2007): s. 177-210.

_____, *Öğretmenlerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri: Yeni Eğilimler: Çoğulculuk ve Yapılandırmacılık*, İstanbul: DEM Yayınları, 2009.

_____, *Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu*, İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi, Sabancı Üniversitesi, 2007.

Keast, John, (ed.), *Religious Diversity and Intercultural Education: A Reference Book For Schools*, Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2008.

Köylü, Mustafa, “Batının Kontrolünde İslam Dini Eğitimi”, *DEM Dergi* 1-3, (2008).

_____ , “Dinsel Dışlayıcılık”, *İslam ve Öteki Dinlerin Doğruluk, Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu*, (ed.) Cafer Sadık Yaran, İstanbul: Kaknüs Yayınları, Nisan 2001, s. 29-65.

Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, Ankara: MEB Yayınları, 2005.

Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı, Ankara: MEB Yayınları, 2010.

OSCE-ODIHR, *Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools*, Poland, 2007.

Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007.

Pepin, Luce, *Teaching about Religions in European School Systems Policy Issues and Trends*, London: NEF Initiative on Religion and Democracy in Europe, 2009.

Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 1. Bs., Ankara: Pegem Yayınları, 2001.

_____ , “Cumhuriyet Dönemi Din Dersi Öğretim Programlarında Diğer Dinler”, *Türkiye’de Dinler Tarihi: Dünü, Bugünü, Geleceği Sempozyumu Aralık 4-6 2009*, Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010, s. 655-672.

Tümer, Günay, “Orta Öğretimde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde İslam ve Diğer Dinlerin Öğretimi”, *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri Nisan 8-10 1988*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 353-355.

Şaşmaz, Aytuğ ve Batuhan Aydagül, İrem Aktaşlı (haz.), *Türkiye’de Din ve Eğitim: Son Dönemdeki Gelişmeler ve Değişim Süreci*, İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi, Sabancı Üniversitesi, 2011.

Yemenici, Ahmet, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Oęretmenlerinin Diğer Dinlere ve Din Mensuplarına İlişkin Yaklaşımları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Yılmaz, Hüseyin, “AB’ye Giriş Sürecinde Ortaoęretimde Diğer Dinlerin Oęretimi ile İlgili Oęrencilerin Düşünceleri”, *C.. İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/2, (2004): 101-127.

Knyeye:

Bulut, Zübeyir, “Dinsel oęulculuk ve Ortaoęretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Oęretim Programında Diğer Dinlerin Oęretimi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* II, (2014): 359-381.